

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ В МІСТАХ УКРАЇНИ У 1917-1920 рр.

У статті розглядається діяльність органів державного і місцевого управління, громадських об'єднань та окремих громадян з підтримки громадського порядку в українських містах у період національно-демократичної революції 1917-1920 рр. Визначаються особливості цієї діяльності в різні роки революції, охарактеризований соціальний склад самодіяльних структур, що забезпечували захист населення, оцінюється ефективність їх роботи.

Ключові слова: мешканці міст України, національно-демократична революція 1917-1920 рр., охорона громадського порядку, правоохоронні органи, соціальна самоорганізація, добровільні формування.

В статье рассматривается деятельность органов государственного и местного управления, общественных объединений и отдельных граждан по поддержанию общественного порядка в украинских городах в период национально-демократической революции 1917-1920 гг. Определяются особенности этой деятельности в разные годы революции, охарактеризован социальный состав самодельных структур, обеспечивавших защиту населения, оценивается эффективность их работы.

Ключевые слова: жители городов Украины, национально-демократическая революция 1917-1920 гг., охрана общественного порядка, правоохранительные органы, социальная самоорганизация, добровольные формирования.

In the article the activity of organs of state and local administration, public unions and separate citizens is considered on maintenance of public peace in the Ukrainian town in the period of a national – democratic revolution of 1917-1920. The features of this activity in different years of revolution are determined, the social structure of public structures providing defense of population is described, efficiency of their work is estimated.

Key words: habitants of cities of Ukraine, national-democratic revolution, public law enforcement, law enforcement authorities, social public organization, voluntarily forming.

Безпека життя – одна з базових потреб людини. Забезпечення цієї безпеки завжди вважалося однією з найважливіших функцій держави. Захист будь-якими способами себе, своїх близьких, свого майна від протиправних посягань будь-яким кримінальним законодавством не вважається злочином. Здатність людини, суспільства, держави гарантувати порядок і спокій у будь-яких умовах є актуальним і сьогодні. Але особливу актуальність порядок і спокій набувають в умовах воєн і революцій, коли підриваються основи державності, втрачають силу правові норми, розпадаються правоохоронні структури. Науковий інтерес у цьому плані являє період української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. У цей час на території нашої країни відбувалися активні бойові дії і часті зміни урядів, виникали численні незаконні озброєні формування, і загроза для пересічних громадян була великою як ніколи. В цій ситуації нерідко єдиною можливістю стабілізувати криміногенну обстановку була ініціатива окремих громадян та їх добровільних об'єднань зі створення самодіяльних органів, головним завданням яких було припинення

посягань кого б то ні було на життя та власність певного кола осіб.

Окремі аспекти зазначеної теми вже вивчалися вітчизняною історичною наукою. Ще за радянських часів методи, якими встановлювався громадський порядок при більшовиках, аналізували О. Д. Бойко [1]. та Ф. Г. Турченко [2]. Прикладом дослідження, де певною мірою розглядаються самостійні спроби селян захистити свою безпеку та майно, є праця Ю. Кульчицького [3]. Ситуацію із забезпеченням громадського порядку у Бердянську визначили у своїй монографії В. М. Чоп та І. І. Лиман [4]. У цілому тема, що пропонується до розгляду, ще не була предметом наукового аналізу.

Метою пропонованої статті є вивчення особливостей забезпечення безпеки громадян на різних етапах революції у промислово розвинутих містах України. Для досягнення даної мети в статті розв'язуються наступні задачі:

– визначити характер загроз громадському порядку і специфіку відповідей на ці загрози з боку управлінських структур і суспільних організацій;

- охарактеризувати соціальний склад об'єднань, що виникали з метою забезпечення безпеки;
- проаналізувати ефективність роботи самодіяльних правоохоронних формувань.

У 1917 році державна діяльність з дотримання законності та порядку значно послабилася. Частина антигромадських елементів об'єдналася у злочинні угруповання та почала неконтрольований розбій та пограбування. За думкою одного з сучасників – Д. І. Дорошенка, восени 1917 р. у Чернігові «міліція нікуди не годилася, населення ніким не охоронялося» [5]. Зростанню злочинності сприяло декілька чинників. Серед них, по-перше, пияцтво, що все менше контролювалося. «Кошмар пияцтва, п'яного розгулу, крадіжок і стрільби, що насувається, на вулицях міста та в його околицях останнім часом все більше і більше розростається. Пияцтво скрізь і довкруги. П'яні шастають містом та околицями на автомобілях, шастають напівп'яні темні ділки, скрізь і всюди чути нісенітні промови п'яних голів» [6]. По-друге, наявність у населення величезної кількості зброї. Замітка «У млі» в газеті «Вільний Південь» містила наступні рядки: «В тумані мерехтять похмурі обличчя, руки тремтливо стискають гвинтівки» [7]. І ще через декілька рядків: «Мерехтять люди, поспішають кудись, руки ще міцніше стискають стовбури гвинтівок» [8]. Нарешті, причиною безкарності правопорушників у роки революції була системна криза правоохоронних органів.

У відповідь на активізацію кримінальних елементів місцеві власті із залученням громадськості зайнялися вирішенням проблеми встановлення та забезпечення хоча б відносного громадського порядку. 10 січня 1918 р. у Сімферополі відбулося засідання міської думи щодо введення загальної повинності з охорони міста. Необхідність вирішення цього питання диктувалася тим, що «зовнішня міліція буде скасована», військові караули тимчасово замінювала робоча дружина, та терміново вимагалось розробити «спосіб охорони міста» [9]. Оскільки в містах Криму не було «багатоповерхових будинків, з 50-60 квартирами, де в будинкову охорону входять по 30-40 осіб», пропонувалося «об'єднати в спілки сусідні будинки, і заснувати не будинкову, а квартальну охорону». Для посилення оперативності реагування на виникаючі загрози, будинки планувалося зв'язати «електричною сигналізацією», та з її допомогою забезпечити зв'язок «з найближчими комісаріатами» [10].

Охорона формувалася з найрізноманітніших соціальних груп. Педрада реального училища у Севастополі оголосила, що учні старших класів, «якщо побажають взяти участь у внутрішній охороні міста», то можуть «залежно від віку, стану здоров'я і згоди батьків, зорганізуватися при училищі у дружину». Умовою створення дружини з учнів було продовження ними навчальних занять [11]. Можливості для організації охорони з професійних військових відкрилися у зв'язку із завершенням світової війни і демобілізацією армії. У Харкові в січні 1918 р., за даними бюро праці «Товариства допомоги колишнім офіцерам», шукали роботу 294 представника цієї категорії громадян [12].

У Києві самоохорона повсюдно створювалася у січні 1918 р., у дні наступу більшовиків. С. Сумський згадував: «Всю ніч йшло у дворі чергування. Четверо чоловіків спускалися вниз кожні три години. Мовчки ходили чергові по двору і прислухалися – до рідкісного вночі – пострілу або вибуху» [13]. А. Гольденвейзер відзначив: «Останні ночі, як завжди перед зміною влади, були досить тривожні. У всіх будинках чергувала охорона, організована будинковими комітетами з мешканців. Відбулося кілька нальотів» [14].

У березні 1918 р. у Харкові будинкова охорона «організувалася майже усюди, і в нічну пору чергує у воротах та під'їздах будинків». Для будинкової охорони була характерна «погана організація справи і відсутність зброї», що не дозволяло «чинити опір спробам грабунку». У більшості випадків будинкова охорона зводилася «до самовтіхи, або прямо до домашньої розваги – благо вночі заборонено виходити з дому». Щоб час чергування не проходив даремно, «на майданчик сходів виносять столик, карти; молодь фліртує». В робітничих районах, де жили червоногвардійці, що «реагують на тривогу з гвинтівкою», самоохороні вдавалося «вчасно піднятою тривоگوю запобігати грабункам» [15]. Таким чином, навіть у цьому випадку не йдеться про бойові зіткнення з кримінальними угрупованнями, а швидше про психологічну дію.

Набагато більш результативними стали дії коменданта Харкова, який організував «в ніч на 10 березня велику облаву», в ході якої було захоплено «близько 300 грабіжників, причому 90 з них мали штаб-квартиру напроти комендантського управління». Ці рішучі заходи викликали «особливе задоволення серед мирних жителів», оскільки «незрівнянно більш забезпечували» безпеку, ніж будинкова охорона [16].

Реальністю революційних днів були відкриті грабежі з боку тих, хто, здавалося б, повинен забезпечувати порядок. У січні 1918 р. магазини грабувалися під виглядом конфіскації, з пред'явленням ордеру від військово-революційного комітету. «З огляду на те, що конфіскуються предмети розкоші – ажурні панчохи, шовк, оксамит, можна припускати, що проводиться це самовільно». Крім того, серед відібраних товарів названі «цукор, взуття і інші речі» [17]. У Слов'янську 23 лютого з'явився якийсь комісар з боротьби з контрреволюцією, за прізвищем Бринза, на чолі загону Червоної гвардії з Ізюму. Він оголосив місто на військовому положенні, після чого «приступив до різних реквізицій з жителів шкірами, шинкою, ковбасами, хлібом і іншими продуктами, до друкарських машин включно». На щастя, цей набіг був вчасно ліквідований завдяки твердості місцевої ради та її комісара Марапульця – до вечора «ізюмські завойовники» виїхали, залишивши велику частину захопленого добра [18].

Через декілька днів у Слов'янську почалося безладдя, викликане заборонаю вільного продажу борошна та хліба. Головну силу протестуючих склали жінки. Для наведення ладу була викликана Червона гвардія з Краматорська, яка відкрила вогонь. Декількох осіб було поранено. Після цього «місто

немов вимерло», на вулиці насмілювалися виходити тільки рідкісні перехожі [19].

З приводу самовільних обшуків, схожих на звичайні пограбування, було видано розпорядження Генерального Секретарства внутрішніх справ Центральної Ради: «В останні дні невідомі особи, не маючи ніяких уповноважень, дозволяють собі спиняти на вулицях городян, вимагають від їх документів, роблять обшуки та арешти. Осіб, які самочинно роблять обшуки, належить затримувати і притягати до відповідальності по всій строгості законів» [20]. Безпекою громадян була стурбована і радянська влада. 22 лютого 1918 р., оголосивши Київ на облоговому стані, ЦВК Рад України доручив охорону всіх воріт і під'їздів «з 10 годин ночі до 5 годин ранку» будинковим комітетам [21]. Наказ штабу військового округу Донецького і Криворізького басейнів про введення військового стану у Харкові 6 березня 1918 р. свідчив: «Всі особи, що проводять самочинні обшуки і арешти, караються революційним судом аж до розстрілу» [22].

Перехід територією України загоном М. Г. Дроздовського з Румунського фронту на Дон супроводжувався наданням допомоги місцевим жителям з організації охорони, включаючи роздачу зброї. На жаль, навіть там, де охорона вже була, бойовими якостями вона не відрізнялася. М. Г. Дроздовський записував у щоденнику 26 березня 1918 г.: «Розгубленість місцевої охорони перед нашим відходом, погрози хуліганів, які лякають приходом більшовиків, думка про необхідність найзаможнішим тікати» [23]. У Мелітополі 4 квітня Дроздовський розмовляв з міським головою про організацію міліції і «дав декілька порад» [24].

Порядок у містах України встановився з приходом німців: «як за помахом чарівного жезла, без жодних погроз або погрожуючих оголошень, зникли всякі грабежі та насильства. Обиватель зітхнув вільно. Навіть пізно вночі стало абсолютно безпечно гуляти вулицями» [25]. Встановлення режиму гетьмана Скоропадського привело до скорочення злочинності, але не виключило існування самодіяльних органів забезпечення правопорядку. Так, у Харківському повіті «кусюди порядок, який підтримує саме населення, передаючи до рук правосуддя його порушників» [26]. Одесити у травні 1918 р. оптимістично вважали, що «більшовицькі жахи стали надбанням минулого». Численні кафе «старанно відвідуються публікою, якій надокучили вечори болісних очікувань і тривог, на центральних вулицях стоять браві міліціонери» [27].

Ось один із прикладів. Р. Б. Гуль, що знаходився при гетьмані у Києві, вступив до офіцерської дружини. Були оголошені умови: «служба тільки з охорони міста, платня 500 карбованців на місяць, буде гуртожиток, постачання, добові, надходження в дружину звільняє від загальної мобілізації» [28]. Незважаючи на формування дружини, обстановка у місті в цілому залишалася неспокійною: «Всю ніч ми несемо службу. По вулицях ходять дозори. В саду, за особняком і біля воріт стоять вартівці. Стоячи на варті, прислухаєшся, як то там, то тут у місті тріщать постріли» [29].

Навіть представники Добровольчої армії визнавали, що «апарат суспільного життя на Україні з прибуттям німців і отриманням гарантій особистої та майнової недоторканності налагодився» [30]. Аналізуючи результати гетьманського правління, білогвардійці відзначали недостатню енергійність роззброєння злочинних елементів, у той же час «постачання зброї благонадійній частині населення зустрічало ускладнення» [31]. Для охорони порядку організувалися добровольчі дружини, але, «спішно сформовані, погано озброєні та навчені, вони серйозної сили не представляли» [32].

Злочинні елементи діяли практично відкрито. Наприклад, пароплави, які влітку 1918 р. ходили з Києва до Катеринослава і назад, піддавалися пограбуванню знову ж таки під виглядом обшуку. На одній із зупинок пасажиром продавався спирт, а на наступній пристані кожного з тих, хто виходив, обступала група у сірих шинелях, і безцеремонно обшукувала, не минаючи корзин та чемоданів». При цьому відбирали той самий спирт, який згодом знов пропонувався для продажу. По суті, один і той же запас спирту переміщався туди-сюди всю навігацію [33].

Граплялися напади на пароплави і звичайних банд. У серпні 1918 р. у Чернігівському повіті бандити затримали пароплав «Мінськ». У пасажирів була відібрана тільки зброя. «Пограбувань не було, і до пасажирів загін поставився коректно» [34]. У жовтні 1918 р. харківський касир М. Ворошнін просив охорону та автомобіль, «зважаючи на випадки грабежів, що почастишали, серед білого дня» [35]. Одночасно відбувалися процеси роззброєння населення [36], і озброєння «благонадійного населення», успішно формувалася «приватновласницька варта» [37].

Коли пішли німці, рішення проблеми безпеки цілком перейшло на місця. Ад'ютант генерала Грішина-Алмазова, знаходячись 23 листопада 1918 р. у Ялті, відзначив, що місто «охороняється татарами і офіцерами» [38]. 1 грудня, вже в Одесі, він зупинився у готелі, який невідомі обстріляли вночі «з двох сторін розривними кулями. Готель відповідав з кулемета». Все, що відбувалося, здійснювалося в непроглядній темі [39].

Після відходу гетьманської адміністрації погіршилася кримінальна обстановка у Донбасі. У листопаді 1918 р., під час страйку в Єнакієвому порядок підтримувався «незначним загоном, створеним засобами товариства (акціонерного), але і проти нього готувався масовий виступ, якого він, звичайно, стримати б не міг, не маючи, до того ж, в достатній кількості необхідного озброєння» [40]. У грудні 1918 р. на Голубовському руднику бойова дружина фактично узурпувала владу. Без її дозволу «членам адміністрації і службовцям рудника та їх сімействам вільний в'їзд і виїзд з рудника фактично заборонений. Службовці, замість того, щоб працювати, думають тільки про те, як би захистити членів сімейств і свої будинки від розбою та грабежу» [41]. У Києві, перед приходом петлюрівців, існувало беззладдя. Період цей продовжувався цілий тиждень. «У всіх будинках функціонувала

охорона з мешканців, але, як завжди, вона були абсолютно безсилою» [42].

На рубежі 1918-1919 рр., коли Добровольча армія зайняла Маріуполь, «у більш забезпеченій частині населення з'явилося прагнення до порядку і законності» [43]. Міське самоврядування сформувало загін «з офіцерів, які не підлягали призову, для охорони порядку в місті» [44]. Втім далеко не скрізь цією справою займалися відставні офіцери. За інформацією добровольців, в охорону хлинула «маса темного, деформованого у минулому, при всіх політичних режимах, елемента» [45]. Щоб уникнути загострення кримінальної обстановки, добровольці спробували роззброїти населення, але «варта не вживала ніяких заходів для розповсюдження наказу» про роззброєння [46].

У листопаді-грудні 1918 р. набір дружинників провела Нікопольська міська управа. У лютому 1919 р. дружина налічувала 61 особу, на яких приходилося 100 гвинтівок [47]. На охорону міста був встановлений спеціальний податок [48]. З переходом дружини з ведення управи у розпорядження військово-революційного комітету, служба збільшилася з 6 до 24 годин, тобто стала цілодобовою [49]. Разом із загальноміською охороною діяли комітети будинкової самоохорони [50].

У січні 1919 р. в Одесі діяли «студентська та єврейська дружини, створені виключно для суспільної охорони». На жаль, «незважаючи на всякі охорони, грабежі відбуваються вдень і вночі. З сутінками місто завмирає» [51]. Тим паче, що серед осіб, що записалися до бойової дружини Народно-державного союзу, за відомостями білих агентів, «багато імен, добре знайомих Одесі і відомих кримінальному відділу як грабіжники». Існування подібної дружини не могло забезпечити спокою та порядку [52].

У лютому 1919 р. у Криму місцеві більшовики вели агітацію проти загонів самоохорони, що їх організували білогвардійці [53], але збори мешканців висловлювали «повну довіру самоохороні», та вирішили надати кошти на її утримання [54]. У Катеринославі також була створена дружина для забезпечення порядку. Коли міська дума зацікавилася позицією дружини у політичних питаннях, її керівництво заявило, що «призначення дружини – не переворот, а підтримка порядку і недопущення насильства, над ким би таке не проводилося – будь це клас спроможний або робітник» [55].

Втім, до лав міліції потрапляло багато випадкових людей, що допускали беззаконні дії як при червоних, так і при білих. У лютому 1919 р. начальник Червоної міліції Павловського рудника Кононов по дорозі до ревкому рудника застрелив собаку, який нібито накинувся на нього. Покараний за стрільбу він був вельми суворо. Ревком вирішив: «Не знайшовши у його вчинку нічого зловмисного, та беручи до уваги колишню бездоганну діяльність, ухвалили: з членів ревкому та з партії більшовиків виключити, позбавивши його права вступати надалі як до партії, так і до комітету» [56]. У червні 1919 р. агент кримінального розшуку Слов'яносербського повіту (м. Луганськ) Іван Морозов опівночі вчинив озброєний замах на

грабіж лавки, де вимагав дві пляшки горілки. Як сповіщав у своєму рапорті товаришу повітового прокурора, начальник кримінального розшуку, Морозов був затриманий, і при спробі до втечі вбитий [57]. Багато громадян поступали до варти тільки для того, щоб по білій мобілізації не потрапити на бойові позиції [58].

У період знаходження білогвардійців в Україні, домовласники у містах платили податок, у тому числі, на «нічні караули» [59]. У той же час Таврійський губернатор отримав від Управління внутрішніх справ 60 тис. руб «для видачі винагороди особам, які добровільно несуть охорону Ялтинського повіту» [60]. Білогвардійський відділ пропаганди закликав населення «поклопотатися про себе». Як позитивний був приведений приклад організації в Ізюмському повіті спілкою землевласників за власні кошти загону варти близько 100 осіб. «Якщо цей почин знайде послідовників у всіх повітах, то посягання на життя та майно громадян перестане бути такою легкою і спокусливою справою, як зараз» [61].

Коли яке-небудь місто залишалось між протиборчими сторонами, воно ставало здобиччю злочинних елементів. Так трапилося у Києві, коли у серпні 1919 р. на його околицях знаходилися білі, червоні і армія УНР. «Користуючись тим, що в центрі нікого не було, злочинний елемент кинувся грабувати. Чулися крики і заклики на допомогу». Ініціативу з організації охорони проявили голови будинкових комітетів. Кожний будинок традиційно укладав союз із сусідніми будинками, «на випадок нападу хуліганів» [62].

У вересні 1919 р. у Києві, за радянською інформацією, охорону міста несли «білогвардійські дружини, на вербовані із студентів, офіцерів і синків буржуазії». Діяльність цих загонів характеризувалася таким чином: «Охоронці порядку, часто поголовно п'яні, цілий день нишпорять по місту і, особливо, по робочих кварталах, проводять масові обшуки і розстріли» [63]. У жовтні 1919 р. у Києві діяв також невеликий загін цивільної міліції, поспішно організованої в ці дні міською думою [64]. Радянський підпільник, побувавши восени 1919 р. у Харкові, відзначав: «Добрий порядок добровольці принесли, увечері з дому не виходь, а то роззують і роздягнуть» [65].

Одним з найпоширеніших способів захисту для окремих будинків, або квартир був постій яких-небудь озброєних людей. Так, господар одного з київських готелів, «дуже хорошого та великого», відвів для караульних кімнату і, крім того, давав чай та хліб. «Завдяки такій кооперації, господар деякою мірою був гарантований від грабежів» [66]. Один з мешканців Білої Церкви скаржився: «Нас тепер всі грабують. Білі, червоні, петлюрівці, всякі отамани. Один порятунок – мати на квартирі кого-небудь з військових» [67].

Вже на завершальному етапі своєї присутності в Україні командування Збройних сил Півдня Росії потурбувалося проблемою громадської безпеки. У листопаді 1919 р. був розроблений проект правил про додаткову охорону. Причиною став «непомірний

розвиток грабежів та насильств». Пропонувалося встановити посилену охорону «на кошти місцевих жителів, у її встановленні особливо зацікавлених» [68]. Коли Катеринослав зайняли червоні, вони справили на жителів «надзвичайно дисципліноване враження». Після того, як пройшло декілька дуже спокійних днів, «населення почало благословляти радянський режим, що поклав край природному стану» [69].

В Одесі на початку 1920 р., при наближенні Червоної армії, пожвавилися бандити, що грабували перехожих. Городяни все-таки «вилазили вечорами із своїх нетоплених квартир, йшли до клубів, до театрів, лякати один одного страшними чутками». Для повернення по домівках звичайно збиралися групами і запрошували охорону – «чоловік п'ять студентів, озброєних чим Бог послав» [70].

Закінчення бойових дій на основній території України поставило перед Радами задачу наведення ладу після багаторічної війни. Організація міліції відбувалася або по найму, або на «добровільних засадах» [71]. Знов почалася боротьба з грабежами, здирством, реквізиціями, конфіскаціями. Втім, подібні дії, а також обшуки і арешти заборонялося проводити без відома ревкомів [72]. Почалося роззброєння населення. Наказ Старобільського повітового військово-революційного комітету у січні 1920 р. вимагав: «Знести в міліцію всю зброю, що є у населення, як-то: вогнепальну і холодну, мисливські рушниці, а також військоове обмундирування у двадцятиденний термін». Вслід за невиконанням наказу могли слідувати обшуки та трибунал [73]. Добровільно здати зброю було наказано у вересні 1920 р. населенню Луганського повіту. Щоб стимулювати цей процес, власті пропонували гроші: «за справну трьохлінійку – 800 рублів, за потребууючу ремонту або іноземну – 500 рублів», і не вимагали при цьому ніяких документів [74]. Багато мешканців самі приходили в міліцію і здавали зброю [75].

Таким чином, забезпечення громадського порядку у містах України у 1917-1920 рр. було одним з найважливіших завдань, що розв'язувалися у цей період на різних рівнях. Всі уряди, здійснюючи свої повноваження на території України, всіма силами намагалися навести лад, забороняли під загрозою покарання грабежі, у тому числі закамуфльовані під реквізиції. Склад загонів охорони порядку був надзвичайно строкатим. До них входили солдати, матроси, відставні офіцери, студенти, учні старших класів, представники інтелігенції, декласовані елементи, колишні карні злочинці. Створювали охорону центральні органи управління, органи місцевого самоврядування, політичні організації, будинкові комітети. Безпека забезпечувалася на рівні міста, району, кварталу, окремого будинку. Охорону наймали як домовласники, так і звичайні громадяни. Охорона завжди створювалася у відповідь на посилення загрози злочинних посягань, але ніколи – завчасно. Ефективність, так би мовити, доморощеної охорони була досить низькою через нестачу зброї, відсутність відповідного досвіду, необізнаність. Її фактичне безсилля перед лицем реальної небезпеки підтверджується більшістю свідків. Виняток становили лише червоногвардійські загони у робітничих районах. Частково низькі бойові якості охорони пояснювалися тим, що і грабували, і охороняли мешканців представники тих самих соціальних груп, а деколи – одні і ті ж люди.

У 1917 – на початку 1918 р. самоохорона часто була допоміжною силою для допомоги правоохоронним органам, що переживали глибоку кризу. У 1918 р., із зміцненням української державності, правоохоронні органи навели в країні відносний лад, проте, самоохорона продовжувала виконувати свої функції як додатковий орган забезпечення стабільності. У 1919 – на початку 1920 р. самоохорона неодноразово залишалася єдиною можливістю для пересічних громадян хоч як то захиститися від загроз громадянської війни. До середини 1920 р. на більшій частині території України остаточно затвердилася радянська влада, і самоохорона поступово втратила своє значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко Е. Д. Борьба органов диктатуры пролетариата за укрепление социалистического строя на Украине / Е.Д. Бойко / АН УССР; Институт истории. – К. : Наукова думка, 1987. – 118 с.
2. Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине / Ф.Г. Турченко. – К.; Одесса : Вища школа, 1987. – 199 с.
3. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: український повстанський рух у визвольних змаганнях / Юрій Кульчицький. – Львів : б. в., 2000. – 260 с.
4. Чоп В. М. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918-1921 роки) / В. М. Чоп, І. І. Лиман. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2007. – 479 с., іл.
5. Революция на Украине по мемуарам белых. Составил С. А. Алексеев, под редакцией Н. Н. Попова. Государственное издательство. – Москва-Ленинград, 1930. Репринтное воспроизведение издания 1930 г. – Киев, Политиздат, 1990. – 436 с. – С. 73.
6. Вольный Юг. – 1918. – 4 января.
7. Там само. – 14 января.
8. Там само.
9. Там само. – 6 января.
10. Там само. – 16 января.
11. Там само. – 17 января.
12. Южное слово (Харьков). – 1918. – 29 января.
13. Революция на Украине по мемуарам белых. – С. 104.
14. Там само. – С. 37.
15. Южное слово. – 1918. – 17 марта.
16. Там само.
17. Вольный Юг. – 1918. – 12 января.

18. «Возрождение» (Харьков). – 1918. – 12 марта.
19. Там само.
20. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. Том 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К. : Наукова думка, 1996.. – 588 с. – С. 384.
21. Гражданская война на Украине 1918-1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. – К. : Наукова думка, 1967. Том I, книга 1. – 874 с. – С. 4.
22. Там само. – С. 24.
23. Дроздовский М. Г.. Дневник [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://xxl3.ru/belie/drozd_dnevn.htm.
24. Там само.
25. Революция на Украине по мемуарам белых. – С. 116.
26. «Возрождение» (Харьков). – 1918. – 30 мая.
27. Южная заря (Екатеринослав). – 1918. – 10 мая.
28. Гуль Р. Б. Киевская эпопея / Р. Б. Гуль // Архив русской революции. Т. 2. Сост. И. В. Гессен. – М. : Современник, 1991. – 288 с. – С. 76.
29. Там само.
30. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. Р-439, оп. 1, спр. 108, арк. 29.
31. Там само, ф. Р-446, оп. 1, спр. 15, арк. 2зв.
32. Там само, арк. 3.
33. Южная заря (Екатеринослав). – 1918. – 10 мая.
34. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 1216, оп. 1, спр. 2, арк. 28зв.
35. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 304, оп. 1, спр. 3461, арк. 61.
36. ЦДАВОУ, ф. 1216, оп. 1, спр. 2, арк. 54зв.
37. Там само, арк. 74.
38. Центральний державний військовий архів Російської Федерації (далі – ЦДВА), ф. 1410, оп. 1, спр. 13, арк. 5.
39. Там само, арк. 9зв.
40. Гражданская война на Украине 1918-1920. Том I, книга 2. – 490 с. – С. 22.
41. Там само. – С. 45, 46.
42. Революция на Украине по мемуарам белых. – С. 51.
43. ЦДВА, ф. 40238, оп. 1, спр. 24, арк. 45.
44. Там само. – арк. 45зв.
45. Там само. – арк. 46.
46. Там само. – арк. 47.
47. Державний архів Дніпропетровської області, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 6, арк. 5-7.
48. Там само, арк. 12, 12зв.
49. Там само, спр. 9, арк. 71.
50. Там само, спр. 6, арк. 2.
51. Гражданская война на Украине 1918-1920. Том I, книга 2. – С. 96.
52. Там само. – С. 160.
53. ЦДВА, ф. 39540, оп. 1, спр. 158, арк. 23.
54. Там само, арк. 94.
55. Там само, ф. 40238, оп. 1, спр. 48, арк. 85.
56. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛЮ), ф. Р-2399, оп. 1, спр. 1, арк. 19.
57. Там само, ф. 123, оп. 1, спр. 1, арк. 10, 10зв.
58. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. Р-3652, оп. 1, спр. 1, арк. 12.
59. ДАРФ, ф. Р-439, оп. 1, спр. 32, арк. 24.
60. Там само, ф. Р-440, оп. 1, спр. 34а, арк. 100 зв.
61. ЦДВА, ф. 40238, оп. 1, спр. 37, арк. 4.
62. Красная смута: сб. ист. лит. произв. Сост. Р. Г. Гагкуев. – М. : Содружество «Посев», 2011. – 624 с.: ил. – (Серия «Голоса истории»). – С. 188.
63. Гражданская война на Украине. Том 2. – К. : Наук. думка, 1967. – 916 с. – С. 354, 355.
64. Революция на Украине по мемуарам белых. – С. 54.
65. Гражданская война на Украине. Том 2. – С. 506.
66. Красная смута. – С. 275.
67. Там само, с. 355.
68. ДАРФ, ф. Р-439, оп. 1, спр. 29, арк. 45.
69. Революция на Украине по мемуарам белых. – С. 194.
70. Тэффи Н.А. Жизнь-бытьё: Рассказы. Воспоминания / Н. А. Таффи. – М. : Политиздат, 1991. – 445 с. : ил. – С. 331.
71. ДАЛЮ, ф. Р-1173, оп. 1, спр. 3, арк. 8.
72. Там само, арк. 4зв.
73. Там само, арк. 11.
74. Гражданская война на Украине. Том 3. – К. : Наук. думка, 1967. – 910 с. – С. 441.
75. ДАХО, ф. Р-202, оп. 2, спр. 6с, арк. 45.

Рецензенти: Тригуб П. М., д.і.н., проф.;
Господаренко О. В., к.і.н., доц.

© Попов В. Ж., 2012

Дата надходження статті до редколегії 10.10.2012 р.

ПОПОВ В'ячеслав Жанович (1955 р. н.). У 1981 р. закінчив історичний факультет Донецького державного університету. Кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології управління Донецького державного університету управління.

Коло наукових інтересів: соціальні процеси в кризових умовах, національно-демократична революція в Україні 1917-1920 рр.